

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ШЕВЧЕНКОВОЇ ПОЕМИ «ГАЙДАМАКИ»

Василь Задорожний

Усебічне вивчення Шевченкової спадщини давно вже породило окрему наукову дисципліну – шевченкознавство, і ми повсякчас відкриваємо щораз новіші горизонти наукового пошуку з несподіваними можливостями для висвітлення та інтерпретації творчости поета. Прикладів цього, звісно, є чимало, та ми спинимося тут лише на двох.

1.

В одному з новітніх видань «Кобзаря» натрапляємо на таке тлумачення: «Герш-ту (євр.) – слухай-но»¹, що для уважного читача, гадаємо, є доволі несподіваним, адже раніше цей вислів тлумачили інакше, здебільшого так: «Герш-ту (Євр.²) – Чи ти чуєш?»³. Ідеться про примітку до першого розділу поеми «Гайдамаки», який починається такими словами:

Яremo! Герш-ту, хамів сину?
Піди кобилу приведи,
Подай патинки господині
Та принеси мені води,
Вимети хату, внеси дрова,
Посип індікам, гусям дай,
Піди до льоху, до корови,
Та швидше, хаме!..⁴

¹ Т. Г. Шевченко, *Кобзар: Повна ілюстрована збірка*, упоряд. текстів та коментар С. А. Гальченка, передм. І. М. Дзюби, Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2010, с. 650.

² Уже навіть на прикладі цих двох цитат видно ще одну проблему (в інших виданнях це теж повторюється майже регулярно): чому в одних випадках маємо *євр[ейське]*, а в інших *Євр[ейське]*? Жодному логічному тлумаченню це, певна річ, не підлягає. Залишається припустити, що написання слова з великої літери тут зумовлено специфічною культурною тяглістю, що бере початок у тих виданнях Шевченкових творів, які побачили світ ще в часи, коли таке написання було правописною нормою, а нині є помилкою. Таким самим анахронізмом, либонь, виглядає нині окреслення цього звороту як «єврейського», адже мовні явища визначаємо за їх належністю не до нації, а до мови. У випадку з євреями це може бути або іврит, або їдиш; тут, зрозуміло, йдеться про їдиш.

³ Т. Шевченко, *Кобзар*, передм. Олесь Гончара, Київ: Дніпро, 1970, с. 518.

⁴ Шевченко, *Кобзар: Повна ілюстрована збірка*, с. 108.

Олександр Потебня якось зазначив:

Известно, что в нашей речи тон играет очень важную роль и нередко изменяет ее смысл. Слово действительно существует только тогда, когда произносится, а произносится оно непременно известным тоном, который уловить и назвать иногда нет возможности [...]. Слово вы я могу произнести тоном вопроса, радостного удивления, гневного укора и проч. [...]; мысль, связанная со звуком вы, сопровождается чувством, которое выражается в тоне [...]⁵.

Виглядає очевидним, що в цьому контексті *герш-ту* аж ніяк не може мати значення «слухай-но», адже відомо, що «частка *но*, яка стоїть при дієсловах у формі наказового способу, пом'якшує наказ, просьбу, побажання»⁶. Звісно, категоричність звертання тут можна передати фразою «Чи ти чуєш?», що піддається відповідному інтонуванню. Однак, поза сумнівом, це звертання в тлумаченні сцени автором, тобто Шевченком, ще й грубе, брутальне, тому його, гадаємо, коректніше було б відтворити відповідно інтованим зворотом «Чуєш, ти?», позаяк «речення зі звертанням, вираженим особовим займенником, накладають на весь текст грубе лайливе й презирливе забарвлення...»⁷. До речі, забігаючи багато наперед, скажемо, що саме таке, адекватніше, на наш погляд, тлумачення цієї фрази бачимо в примітці до російського перекладу Шевченкового твору, здійсненого Александром Твардовським, див.: «Ярема, герш-ту, хам ленивый, / Веди кобылу, да сперва / Подай хозяйке туфли живо, / Неси воды, руби дрова»⁸, – тут, як і в оригіналі, очевидно є загальна стилістична зниженість викладу, якій, гадаємо, цілком відповідає такий коментар: «Герш-ту: слышь, ты (евр.)»⁹. Як це, однак, далеко від «слухай-но»!

Як уже сказано, тлумачення *герш-ту* як «слухай-но» з'явилося в коментарях порівняно недавно. Скажімо, у «Кобзарі», що вийшов у світ 1982 року, бачимо ще один варіант, але не «слухай-но», див.: «Герш-ту (Євр.) – Ти чуєш?»¹⁰. Здається, вперше «слухай-но» з'явилося у Повному зібранні творів Шевченка в дванадцяти то-

⁵ А. А. Потебня, *Мысль и язык*, Киев: СИНТО, 1993, с. 68

⁶ *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*, за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда, Київ: Наукова думка, 1969, с. 508.

⁷ *Сучасна українська літературна мова. Стилїстика*, за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда, Київ: Наукова думка, 1973, с. 384.

⁸ Тарас Шевченко, *Гайдамаки: Поэма*, перевел с укр. А. Твардовский, Москва: Гослитиздат, 1961, с. 18.

⁹ Там само.

¹⁰ Тарас Шевченко, *Кобзар*, вступне слово Олеса Гончара, прим. Л. Ф. Кодацької, Київ: Дніпро, 1982, с. 596.

мах, див.: «Герш-ту (євр.) – слухай-но; чи чуєш»¹¹, однак, як бачимо, тут воно виступає наразі лише як синонім до ще одного варіанта, нібито вже звичного. Зрештою, таке розуміння не стало правилом для подальших видань; приміром, у «Кобзарі» 2002 року читаємо: «Герш-ту (євр.) – чи чуєш?»¹². Тобто кожне нове видання ніби пропонувало власне тлумачення: *Чи ти чуєш?* (1970) – *Ти чуєш?* (1982) – *Чи чуєш?* (2002). Що ж до цього додає ще тлумачення *герш-ту* саме як *слухай-но*? Зрештою, і воно, виявляється, є зовсім не обов'язковим, бо виходять у світ і «Кобзарі», де обговорюваний зворот, либонь, як само собою зрозумілий, взагалі не має жодного пояснення; бачимо це, наприклад, у «Кобзарі» 1999 року видання.

Та як ми можемо взагалі коректно витлумачити зміст сказаного чужою мовою, якщо так і не з'ясовано, з якої, власне, мови воно походить? Насамперед, гадаємо, тут треба ствердити, що фраза належить розмовній мові ашкеназьких євреїв, відомій під назвою їдиш, яка генетично сходить до верхньонімецьких діалектів, тобто відповідного тлумачення звороту *герш-ту* слід шукати в німецькій мові. Цей мовний факт, на наш погляд, адекватно потрактував Василь Сімович – упорядник першого коментованого видання «Гайдамаків», що побачило світ 1921 року в Ляйпцигу. Тут щодо надрукованого «Яремо! Герш-ту, хамів сину?» читаємо у примітці: «*Герш-ту* – це жидівські слова (*hörst du* – нім.), значить: чи чуєш?»¹³. Видання це генетично пов'язано з так званим народним «Кобзарем», у якому до «Яремо! Герш-ту, хамів сину?» вміщено примітку: «Жидівські слова (*hörst du* – нім.) значать: чи чуєш»¹⁴. Для нас найголовніше те, що тут уперше бачимо, як оформлено зворот мовою протооригіналу: *hörst du*, що породжує (принаймні має породити) запитання, чому німецький зворот із двох слів в українській кириличній транскрипції набув вигляду одного складного слова *герш-ту*. Власне, це і є головною проблемою нашої розвідки, і до цього ще повернемося, а тепер пунктирно простежимо, який вигляд і які

¹¹ Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у дванадцяти томах*, Київ: Наукова думка, 1990, т. 1, с. 450. Це тлумачення дослівно відтворено і в другому виданні цього тому: Київ: Наукова думка, 2001, т. 1, с. 648.

¹² Т. Г. Шевченко, *Кобзар: Повна збірка*, вступ. ст., прим. Р. Ф. Полонського, Харків: Фолю, 2002, с. 706.

¹³ Тарас Шевченко, *Гайдамаки. Поема*, Київ; Ляйпціг: Українська накладня, [1921], с. 28, 122.

¹⁴ Тарас Шевченко, *Кобзарь. Народне видання з поясненнями і примітками Василя Сімовича*. Катеринослав; Кам'янець; Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1921, с. 46.

тлумачення мала ця фраза у тих виданнях Шевченкових творів, що були на цьому шляху певними віхами.

Скажімо, 1927 року світ побачила книжка Шевченка «Поезія. Том перший» за редакції Сергія Єфремова й Михайла Новицького, де було надруковано: «Яремо! герш-ту, хамів сину?»¹⁵, однак, хоч видання містить коментарі, *герш-ту* жодного тлумачення не дістало. Невдовзі, 1929 року, з'явився «Кобзар» зі вступною статтею Володимира Коряка, де надруковано «Яремо! Герш-ту, хамів сину?» і тут-таки в підрядковій примітці вказано: «Герш-ту – чи чуєш?»¹⁶. 1932 року вийшов «Кобзар» за редакції Ієремії Айзенштока та Миколи Плевака, де надруковано: «Яремо! Герш-ту, хамів сину?»¹⁷, але *герш-ту* ніяк не пояснено. Павло Зайцев уже в еміграції видав «Повне видання творів» Шевченка, де було надруковано: «Яремо! Герш-ту, хамів сину?»¹⁸, але *герш-ту* теж ніяк не пояснив. Нарешті приходить час і на повні зібрання Шевченкових творів в Україні, і в тих виданнях ця фраза коментують. Приміром, у виданні 1939 року «Кобзар. Повна збірка поезій» текст «Яремо! Герш-ту, хамів сину?» прокоментовано так: «*Герш-ту* (єврейське) – чи ти чуєш?»¹⁹. Майже те саме бачимо у «Кобзарі» 1947 року: «Яремо! Герш-ту, хамів сину?», в коментарі «*Герш-ту* (єврейське) – чи ти чуєш?»²⁰. Вадою тих тлумачень – і то відчутною – є те, що коментатори не наводять фрази мовою оригіналу, і читач змушений брати коментар на віру. Однак у «Повній збірці творів» у трьох томах 1949 року, в якій тексти передруковано з «Повної збірки творів» у п'яти томах 1939 року, до тексту «Яремо! Герш-ту, хамів сину?» маємо прикметну примітку: «*Герш-ту* (євр. герст-ду) – чи ти чуєш?»²¹. Отже, тут чи не вперше за всю історію видання Шевченкових творів принаймні зроблено спробу

¹⁵ Т. Шевченко, *Поезія*, під ред. акад. С. Єфремова і М. Новицького, [Київ]: Книгоспілка, [1927], т. 1, с. 90.

¹⁶ Т. Г. Шевченко, *Кобзар*, вступ. стат. В. Коряка, вид. 4-те, [Київ]: Книгоспілка, [1929], с. 55.

¹⁷ Т. Шевченко, *Кобзар*, зредагув. та прим. додали І. Айзеншток та М. Плевако, вид. 2-ге, Харків: ДВОУ «Література і мистецтво», 1932, с. 41.

¹⁸ *Повне видання творів Тараса Шевченка*, за ред. Павла Зайцева, Варшава: Львів, 1932, т. 2, с. 62.

¹⁹ Тарас Шевченко, *Кобзар: Повна збірка поезій*, [відп. ред. О. І. Білецький], Київ: Державне літературне вид-во, 1939, с. 40, 365.

²⁰ Т. Шевченко, *Кобзар: Повна збірка поезій*, критико-бібліогр. нарис академіка Олександра Корнійчука, Київ: Держлітвидав, 1947, с. 41, 278.

²¹ Тарас Шевченко, *Повна збірка творів в трьох томах*, ред. колегія О. Є. Корнійчук (голова) та ін., Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1949, т. 1, с. 82, 607.

обґрунтувати написання цілого мовного звороту як одного складного слова *герш-ту*, адже, за твердженням коментаторів, воно є відповідником єврейського (? – В. З.) *герст-ду*, чого ми не могли сказати, поки *герш-ту* було трактовано як відповідник німецького *hörst du*. Щоправда, вже в наступному багатотомному виданні Шевченка рядок «Яremo! Герш-ту, хамів сину?» супроводжує такий коментар: «*Герш-ту* (євр.) – чи чуєш»²², тобто тут не тільки зникає фраза мовою буцімто оригіналу, а й тлумачення наведено нове, відмінне від попередніх.

Зрозуміло, що написання вміщеного в усіх виданнях *герш-ту* не викликає жодних запитань уже бодай завдяки своїй безальтернативності; крім того, з усього повище сказаного видно, як важко збагнути, що власне відтворює українсько-кириличне *герш-ту*. Втім, нам вдалося натрапити на альтернативне розуміння цієї проблеми, див.: «Тоді покірно плетуться вони (“двоєдушні” інтелектом люди. – В. З.) на кожен окрик зайти – “дайош!”, “Льос-Льос!” або “Герш ту, хамів сину!”»²³. Тут Дмитро Донцов явно цитує Шевченка, але пише, звернімо увагу, «герш ту», що графічно відповідає первісному німецькому *hörst du*. Звісно, Донцов, який добре знав тексти Шевченка, не раз, ясна річ, у різних виданнях бачив написання *герш-ту*. Чому ж він усе-таки написав «герш ту»? Це запитання залишиться риторичним, однак нам удалося також віднайти видання Шевченкових творів, де ця фраза має саме такий вигляд, як і в Донцова. Мова йде про «Кобзар», перший том якого видано 1952 року у Вініпеґу; упорядником його був Леонід Білецький, який у спеціальній статті «Мої засади» так сформулював свої принципи роботи з текстом:

«Кобзар» Шевченка виходить у новім редакційнім і критично-естетичнім опрацюванні. Відрізняється від усіх інших дотеперішніх видань творів поета, 1. текстом: текст кожного твору подається не за поправками поета на схилку його життя і творчих сил, а тим більше не з поправками редактора, – а переважно в незміненому вигляді в той момент, коли твір вийшов із під-пера (так! – В. З.) автора [...]. Звичайно редактори цих творів Шевченка подають у виданні р. 1860 із дальшими поправками поета [...] або в редакції р. 1858 поданій тоді до цензури [...]. І всі дотеперішні видання творів Шевченка подають всі ті твори в редакції найостаннішій, бо вони, мовляв, тим самим і найпоправніші [...]. Про канонічний

²² Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у шести томах*, Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1964, с. 80, 424.

²³ Дмитро Донцов, *Незримі скрижалі Кобзаря. Містика лицарства запорозького*, Київ: Українська видавнича спілка імені Юрія Липи, 2009, с. 159.

текст творів Шевченка говорити ще рано [...]. Добре би було, коли б такий процес виправлювання твору вів дійсно до його поліпшення й викінчення. Часто буває навпаки, – твір, як артистична цілість, знижується і стає менш вартісним... Ніяка пізніша перерібка не замінить отих перших творчих снів, мрій і дум, в наслідок яких твір повстав. Тому для мене є безконечно вартніший перший витвір автора, бо він є документ істоти поета²⁴.

Відповідно до задекларованих засад упорядник публікує текст поеми 1841 року, втім, усе-таки не без певних редакторських правок, тож потрібний нам рядок набуває такого вигляду: «Яремо! Герш ту, хамів сину!»²⁵. І тут ми зважаємо тільки на той істотний для нас момент, що *герш ту* наведено як зворот із двох слів, – це, на нашу думку, є адекватним відображенням засобами кириличної графіки німецького латинкового *hörst du*. Упорядник, звісно, тлумачить чужомовну фразу: «*Герш-ту* – німецьке слово *hoerst du*, вимовлене жидівським жаргоном і значить: ти чуєш?». Такі от особливості українського дослідництва, зокрема шевченкознавства: тільки-но ми зібралися коментувати рідкісний у виданнях творів поета факт окремого написання *герш ту*, як у рубриці «Пояснення» воно вже стало стандартним *герш-ту*; багато разів згадане раніше німецьке *hörst du* перетворилося на *hoerst du* і названо його словом, хоч неозброєним оком видно, що маємо до діла з двома окремими словами; мало того: розмовляють люди не словами, а реченнями, хай навіть це речення з одного слова. Прикметним тут є й інше. Річ у тім, що видання містить ще й передмову від редакції, яку ми теж з очевидної необхідності зачитуємо:

Перший том цього видання був уперше надрукований 1942 року в Празі у видавництві С. Россохи «Пробоем», і весь наклад його розійшовся на рідних землях. Це видання I тому – друге, наново перевірене, доповнене, а остання частина «Пояснення» основно перероблена. Дальші томи (II–IV) публікуються вперше²⁶.

Звернувшись до згаданого видання, бачимо, що цитовані рядки там мають такий вигляд: «Яремо! Герш ту, хамів сину? / Піди кобилу приведи! / Подай патинки господині / Та принеси мені во-

²⁴ Тарас Шевченко, *Кобзар*, редакція, статті й пояснення д-ра Леоніда Білецького, друге, поправлене й доповнене видання, Вінніпег: Видано накладом видавничої спілки «Тризуб», 1952, т. 1, с. 361–363. Збережено авторський рукопис.

²⁵ Там само, с. 180.

²⁶ Там само, с. 12.

ди!»²⁷. *Герш ту* наведено у дві слові й прокоментовано так: «*Герш-ту* – німецьке слово *hörst du*, вимовлене жидівським жаргоном і значить: ти чуєш?»²⁸.

І тут пора поставити вже давно назріле запитання: а як цю фразу (або це слово?) написав сам автор, Шевченко? Для прикладу візьмімо останнє прижиттєве видання його творів – «Кобзар» 1860 року, де відповідний рядок має такий вигляд: «Яремо! Гершъ-ту, Хамівъ сину?»²⁹ – тут теж бачимо одне складне слово, написане через риску. Втім, слово якої мови відтворив у такий спосіб поет? Гадаємо, годі сперечатися, що зоровим прототипом для нього тут могло бути німецьке *hörst du*, бо їдиш на той час іще не мав вироблених правописних норм і тому його називали (часто й досі називають) жаргоном, позаяк у своїй основі це схематизована німецька мова (середньо верхньонімецькі діалекти) з дуже спрощеними морфологією та синтаксою. А в їдиші німецька фраза (синтаксично це питальне речення) *hörst du* злилася в одне слово: חָשַׁתְּ (ця мова послуговується традиційним єврейським письмом), що вимовляється як *гершту* і має значення (буквально) «чуєш, ти?». Вже залежно від комунікативних завдань і стилістично-стильових потреб його можна тлумачити як «чуєш?» «чуєш, ти?» тощо. Висловлювання загалом має очевидний характер питального речення, тому слід пам'ятати, що «здебільшого запитання можна виразити і не вдаючись до часток: роль диференціатора різних комунікативних типів речення виконує інтонація. Отже, питальні частки є допоміжним засобом при оформленні питального речення»³⁰. До речі, оскільки в основу нормативного їдишу ліг його український діалект, то в ньому є чимало запозичень з української мови. До таких українізмів належить і питальна частка חָ (вимовляється як *чи*), що є відміною української частки *чи*. Тож якби при коментуванні «Кобзаря» справді бралася під увагу мова їдиш, її орфографічні та інші властивості, то тут мало би бути в українській транскрипції єдине слово *гершту*.

Тому вже саме написання *герш-ту* є достатнім доказом, що насправді в його основі лежить німецьке *hörst du*. Чому ж, однак, тоді не *герш ту*, як це трапилося всього лише в кількох випадках? Аби

²⁷ Тарас Шевченко, *Кобзар*. Ювілейне видання, Прага: Українське видавництво «Пробоем», 1941, [т.] I, с. 179.

²⁸ Там само, с. 316.

²⁹ *Кобзарь Тараса Шевченка*, коштом Платона Семеренка, Санкт-Петербург, 1860, с. 130.

³⁰ *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*, с. 502. Ще раз зауважимо, що в питальному реченні місця для частки *-но* (у *слухай-но*) немає.

це пояснити, почнімо трохи здалеку, хоч усе одно на прикладах із Шевченкового «Кобзаря», точніше – з різних його видань. Скажімо, у «Кобзарі» 1970 року видання читаємо: «Готово! Парус розпустили, / Посунули по синій хвилі / Помеж кугою в Сир-Дар'ю / Байдару та баркас чималий. / Прощай, убогий Кос-Арал»³¹, а вже в «Кобзарі» 2010 року ті самі слова мають помітно відмінний вигляд: «Готово! Парус розпустили, / Посунули по синій хвилі / Помеж кугою в С[ир]д[ар'ю] / Байдару та баркас чималий. / Прощай, убогий Косарале»³² – і різниця стосується якраз написання слів або через ризку (*Сир-Дар'я, Кос-Арал*), або в одне слово (*Сирдар'я, Косарал*), хоч сам Шевченко писав, скажімо, Кос Арал³³. Порівняймо це:

Непевне діється тойді:
Мов степ до Бога заговорить,
Верблюду заплаче, і кайзак
Понурить голову, і глине
На степ і на Кара-бутак.
Сингич-агач кайзак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині...³⁴

Непевне діється тойді:
Мов степ до Бога заговорить,
Верблюду заплаче, і ка[й]зак
Понурить голову, і глине
На степ і на Кара-бутак.
Сингичагач ка[й]зак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині...³⁵

Тут теж спершу маємо написання *Сингич-агач*, а згодом *Сингичагач*, хоч відомим є власноручний підпис Шевченка *Джан-гис-агач* під малюнком, на якому він зобразив це дерево³⁶. Тут, однак, ми бачимо, що в сучасних видавців є певні сумніви щодо природи цього явища або й нерозуміння його (пор. відсутність тотожних змін у написанні *Кара-бутак* в обох «Кобзарях»). Тим часом в інших виданнях цю назву давно вже подають як одне слово *Кара-бутак*, див. у ряду однотипних: «Маршрут транспорту Аральської описової експедиції – річки Мендибай, Ор, Таєтибутак, Ащесай, Уймула, Карабутак, Ащєбутак...»³⁷. Яке явище відбивають ці графічно-ортографічні зміни в написанні слів від (повторимо найвиразніший приклад) *Кос Арал* через *Кос-Арал* до *Косарал*? Це відомий процес адаптації й лексикалізації різного роду чужомовної лексики – іншомовних слів і словосполук, що їх мова-реципієнт засвоює як одне слово. Приміром, для сучасної української мовної свідомості цілком звичними є слова на кшталт *блокгауз*, *пакгауз*

³¹ Шевченко, *Кобзар*, Київ, 1970, с. 393.

³² Шевченко, *Кобзар: Повна ілюстрована збірка*, с. 507.

³³ *Шевченківський словник у двох томах*, Київ: Наукова думка, 1976, т. 1, с. 319.

³⁴ Шевченко, *Кобзар*, Київ, 1970, с. 311.

³⁵ Шевченко, *Кобзар: Повна ілюстрована збірка*, с. 414.

³⁶ *Шевченківський словник*, т. 1, с. 189.

³⁷ Там само, с. 43.

тощо, позаяк вони вже доволі давно побутують у нашій мові, однак однотипні, що їх мова допіру засвоює, нині пишуть зазвичай через ризик: *арт-х(г)ауз(с)*, *кофе-х(г)ауз(с)*, *стейк-х(г)ауз(с)* тощо, але *артх(г)аузний*. Або трохи інший приклад. В англійській мові, скажімо, є (там воно і виникло) вільне словосполучення *second hand*, що в українській нині засвоєне як складене слово *секонд-х(г)енд*, що має тенденцію до перетворення в одне слово *секондх(г)енд*. Поза сумнівом, і в аналізованому нами випадку загальний напрям розвитку був такий: від екзотизму *hörst du* до транскрибування як *герш ту* з дальшою лексикалізацією в два етапи: *герш-ту* і (немишуче) *гершту*. На наше глибоке переконання, саме нерозуміння суті цього мовного процесу та зумовлене цим його ігнорування й призводить до чудернацьких висновків навпаки: то спочатку з'являється в коментарях цілком легендарне «єврейське» *герст-ду*, а то останнім часом уже просто абсурдне українське «слухай-но», викликане, беззаперечно, тільки графічним образом штучного *герш-ту*.

* * *

Текст поеми, на нашу думку, дає ще одну можливість для нової, несподіваної інтерпретації змісту вже так багато цитованих рядків. Як зазначає дослідник Шевченкової творчости Василь Бородін, «поема “Гайдамаки” – один із тих творів Шевченка, які мають особливо складну історію тексту»³⁸. Як відомо, автограф твору не зберігся. Сама поема належить до періоду ранньої творчости поета; вочевидь, він її створював тоді, коли й «Кобзар», що побачив світ 1840 року, або трохи пізніше. Ще до того, як поема вийшла в світ 1841 року окремим виданням, перший її розділ того ж року було надруковано у виданому Євгеном Гребінкою альманасі «Ластівка». Відомо також, що автограф цього розділу мав несуттєві виправлення видавця, про характер яких, утім, відомостей немає. А що Шевченко брав безпосередню участь у виданні «Ластівки», то цей текст можна вважати авторизованим³⁹. Наступним виданням, що має для нас вартість першоджерела, є окремо видана 1841 року поема «Гайдамаки». І знову: видання прикметне тим, що кількість помилок у ньому перевищує будь-яке уявлення. Як зазначали ще упорядники Повного зібрання творів Шевченка в десяти томах,

³⁸ В. С. Бородін, *Над текстами Т. Г. Шевченка*, Київ: Наукова думка, 1971, с. 61.

³⁹ Там само, с. 64–67.

перелічені видання є і досі єдиним майже джерелом для вивчення, а почасти й для датування ранніх творів Шевченка в її перших редакціях. Друкувалися вони здебільшого без істотного редакторського втручання, без додержання будьяких (так! – В. З.) усталених норм орфографії та пунктуації; тому, хоч є в них ряд друкарських помилок, все ж можна вважати, що вони більш-менш відтворюють автограф поета⁴⁰.

Отже, в «Ластівці» маємо таке: «Яremo! Герш-ту! хамивъ сыну!»⁴¹; натомість у «Гайдамаках» 1841 року цей рядок виглядає так: «Яremo (так! – В. З.) Герш-ту! Хамивъ сыну!»⁴².

Відомо, що Шевченко відновлював цензурні купюри, – наприклад, у примірниках поеми, подарованих Родіону Чернявському та Григорію Квітці⁴³, – однак орфографії не чіпав, тому нам нічого не залишається, як визнати це за доконаний факт. І ще одне. Поема «Гайдамаки» має рукописний список, що він, як ми знаємо, був у руках самого Шевченка. Йдеться про рукописний збірник латинкою (польською графікою) «*Wirszu T. Szewczenka*» з ілюстраціями Якова де Бальмена і Михайла Башилова, який повторює текст першого видання поеми, причому виглядає на те, що це є копіїстське відтворення тексту, яке великою мірою повторює навіть і численні друкарські помилки того видання. У збірці теж є власноручні помітки Шевченка, але це знову лише відновлення тексту після цензури, а не виправлення помилок чи якоесь нове редагування. Рядок, який є предметом нашої уваги, має тут такий вигляд: «*Jaremo! hersz-tu! Chamiw synu!*»⁴⁴. Але ж тут цей рядок оформлено так, що в слові *герш-ту* (*hersh-tu*) просто неможливо побачити транскрипцію німецького *hörst du* – «чуєш?», бо всі інтонації є кличними, а не питальними, і це, беззаперечно, проблема. Але перш ніж ми почнемо її тлумачити, відзначмо ще той факт з історії прижиттєвих публікацій Шевченкових творів, що, готуючи 1858 року нове їх видання, поет правив «Гайдамаків» за «Чигиринським кобзарем» 1844 року, з яким їх було зброшуровано. Внаслідок цього редагу-

⁴⁰ Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів в десяти томах*, Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1939, т. 1, с. 556.

⁴¹ *Ластівка. Сочинення на малоросійском языкѣ*, собрал Е. Гребенка, Санкт-Петербург: Издание книгопродавца Василья Полякова, 1841, с. 571.

⁴² Т. Шевченко, *Гайдамаки. Поема*, Санкт-Петербург: [Тип. А. Сычева], 1841, с. 23.

⁴³ В. С. Бородін, *Т. Г. Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи. 1840–1862 роки*, Київ: Наукова думка, 1969, с. 25.

⁴⁴ *Wirszu T. Szewczenka. 1844 [...]*, [автор проекту, упоряд. і передм. Сергія Гальченка], Факсимільне відтворення, Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2008, с. 125.

вання поема, як відомо, в багатьох місцях зазнала істотних змін, однак перший рядок її першого розділу автор не виправив. Але вже 1860 року в нововиданому «Кобзарі» його було змінено – і змінено так, що якраз ці зміни уможливають нинішнє трактування: «Яремо! гершъ-ту, Хамівъ сину?»⁴⁵ – і саме ця версія лягла в основу всіх подальших видань твору, стала канонічною. Ми не маємо сумнівів, що саме при виданні «Кобзаря» зміст рядка було переосмислено в нині прийнятому дусі, до того ж у нього вкладено інший зміст. Про це свідчить не тільки зміна інтонаційного оформлення фрази. Звернімо увагу ще на одну дуже промовисту, на наше переконання, графічну деталь у цьому рядку – і знову вона безпосередньо стосується слова *герш-ту*: аж у «Кобзарі» 1860 року це слово має йорове закінчення: *гершъ-ту*, тобто *гершъ* тут уперше осмислено як окреме слово (*hörst*) із фрази *hörst du*. Безйорове ж написання *герш-ту*, гадаємо, свідчить, що єдиним словом тут було слово *гершту*, надруковане з технічною помилкою, тобто вважаємо, що тут може йтися про іменник *гершт* – нині вже цілком архаїчне слово (саме його архаїчність і практично цілковите забуття можуть надавати нашому припущенню присмаку парадоксальності, сенсаційності тощо). Не підлягає жодному сумніву, що Шевченко знав це слово; його, наприклад, ужив Петро Гулак-Артемівський, див.: «А Лейба-гершт / В боки як хверт / Рухлі щось гергоче; / На мене зирк! / Та знай нирк-нирк!»⁴⁶. Звернімо увагу: оповідач-українець не знає, що саме Лейба гергоче Рухлі, тобто він, звісно, не знає їдишу, але має таку думку, що Лейба – гершт і позначає його цим чужомовним іменником. Слово *гершт* є давнім запозиченням в українській мові, пор. його фонетичний варіант: «*герсть* (нім. *Erst(er)*). Предводитель, главарь, коновод»⁴⁷, хоча форма *гершт* свідчить, очевидно, про посередництво польського *herszt*⁴⁸. Лексикографічне джерело першої третини ХХ ст. його зміст визначає так: *гершт*, нім. – вождь лихих людей або лихого діла, призвідник⁴⁹. І в щойно описаній комунікативній ситуації, і в ситуації, описаній Шевчен-

⁴⁵ *Кобзарь Тараса Шевченка*, Санкт-Петербург, 1860, с. 130.

⁴⁶ Петро Гулак-Артемівський, *Поетичні твори*, Євген Гребінка, *Поетичні твори. Повісті та оповідання*, упоряд. і прим. М. М. Павлюка, вступ. ст. П. М. Федченка, Київ: Наукова думка, 1984, с. 71.

⁴⁷ Євген Тимченко, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. [у двох книгах]*, підг. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса, Київ, Нью-Йорк: Преса України, 2002, кн. 1, с. 173.

⁴⁸ *Słownik języka polskiego PWN*, 1995, [т. 1]: А–К, s. 691.

⁴⁹ І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко, *Словник чужомовних слів*, репринт з видання 1955 р., Київ: Родовід, 1996, с. 105.

ком, либонь, цілком природним, психологічно обґрунтованим є сприйняття антагоніста як розбійника, бандита тощо з відповідним зверненням до нього. Чом би, однак, Шевченків Лейба мав до свого наймита Яреми звертатися незрозумілою тому мовою – і то словом, покликаним заактуалізувати його увагу: «чуєш?» Тому, гадаємо, беручи до уваги все викладене, звертання Лейби до Яреми насправді було б таким: «Яремо! Бандите! Хамів сину! Піди кобилу приведи...» Тож: «Яремо! Гершту! Хамів сину!» – так воно, на нашу думку, і найвідповідніше до змісту розділу, і найдраматичніше з огляду на режисування взаємин персонажів, і психологічно найпереконливіше, і стилістично найдоцільніше, якщо, звісно, визнати слухність цієї версії.

На жаль, такому прочитанню твору є що закинути. Скажімо, імена, як-от *гершт*, тобто безсуфіксні іменники твердої групи, у формі кличного відмінка мають закінчення *-е*, а не *-у*, отже, тут мало би бути *герште*. Втім, це в сучасній українській літературно-нормативній мові, за часів Шевченка тут могли бути певні коливання, надто щодо чужомовного слова. Наведемо у паралель приклади з творів Шевченкового сучасника – Куліша: «На коліна (о пророку!) / Став перед блідюю, / І назвав (о стид Востоку!) / Дівою святою»⁵⁰, але: «А ти, святий угодниче турецький, / У Магометовім раю одвірний»⁵¹: *пророку* (від *пророк*) супроти сучасного нормативного *пророче*, але *угодниче* (від *угодник*) супроти сучасного нормативного *угоднику*. Особливо показовим є той випадок, коли Куліш в репліці героя історичної драми «Цар Наливай» утворює від одного слова два варіанти форми кличного відмінка: «Іди за ним, коханий пане Тарлу, / Верни ж і почет, і коня в наряді: / Нехай не клеплять язика чернечі / На нашу лютость у дурній досаді»⁵² і трохи згодом: «Іди, мій Тарле»⁵³. Вагання між формами *Тарлу* і *Тарле* тотожне ваганню між формами *гершту* і *герште*, що побіжно доводить слухність нашого спостереження.

⁵⁰ Пантелеймон Куліш, *Твори в двох томах*, Київ: Наукова думка, 1994, т. 2: *Поєми. Драматичні твори*, упоряд. і прим. В. М. Івашкова, с. 120.

⁵¹ Там само, с. 295.

⁵² Там само, с. 473.

⁵³ Там само.

2.

Якщо сучасний читач захоче збагнути сенс фрази, яку висловив гайдамака з Шевченкової поеми «Гайдамаки»: «*Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде*», – він неодмінно наразиться на труднощі сприйняття. Пригляньмося до неї в ширшому контексті. Відбувається обмін репліками між трьома героями – гайдамакою, запорожцем і кобзарем:

Г а й д а м а к а

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків?

З а п о р о ж е ц ь

Який-бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізник Чорним шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати...

Г а й д а м а к а

І вішати, і мордувати! Добре, ей-богу, добре! Ну, це так! Далєбі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуї, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще що-небудь про гайдамаків.

К о б з а р

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, поки не охрип, співатиму [...]»⁵⁴.

Нас цікавить тут репліка гайдамаки, для якої решта – лише контекст, тому розберемо насамперед її в усьому обсязі, оскільки йдеться про поліфонічний зміст.

«*І вішати, і мордувати! Добре, ей-богу, добре! Ну, це так!*» – це реакція гайдамаки на попередньо мовлені слова запорожця.

«*Поборгуї, будь ласкав, завтра оддам*», – це звертання гайдамаки до запорожця з проханням допомогти у грошовій скруті.

«*Утни ще що-небудь про гайдамаків*», – ця репліка гайдамаки, що йде безпосередньо вслід попередній, адресованій запорожцеві, стосується вже кобзаря і викликає його репліку-відповідь.

Решта ж монологу гайдамаки становить його внутрішню, «гамлетівську», частину, що має своєрідну діалогічну форму.

«*Далєбі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода!*» – звідси зрозуміло, чому є потреба в грошах і чому їх бракує. Тут гайдамака також висловлює жаль щодо свого незадовільного фінансового становища і тут-таки, однак, доволі легко міняє ставлення до такої життєвої ситуації, що й формулює за допомоги зга-

⁵⁴ Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у дванадцяти томах*, Київ: Наукова думка, 2001, т. 1, с. 152–153.

даної повище загадкової для нас фрази: «Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде».

Що вона означає? Чи, точніше, що вона може означати?

Не дивно, що в розлогій шевченкіяні про це ніде нічого немає. Навряд чи можна вважати поясненням і те, що знаходимо у «Словнику мови Шевченка»:

старий. 1. Той, що прожив багато років, дожив до старості. // Субст. У приказці. *Далєбі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде*⁵⁵.

Фразу, яка викликала наше зацікавлення, у словнику слушно названо приказкою, от тільки незрозуміло, чи слово *стара* означає в ній ту, «що прожила багато років, дожила до старости»?

Відразу можна висувати два моменти: слово *стара* вжито тут, по-перше, як субстантив (що слушно зазначає словник), тобто це – іменник; по-друге – з евфемістичною метою, а евфемізми слугують для заміщення слів табуйованих, «непристойних».

Є кілька обставин, що, гадаємо, допоможуть нам «розшифрувати» це явно «темне місце» Шевченкового тексту. Фразу, яка нас зацікавила, поет ужив письмово ще раз – у творі епістолярного жанру: у листі до Якова Кухаренка від 30 вересня 1842 року (невдовзі по написанні «Гайдамаків»):

[...] тутъ теперь 10 градусівъ морозу не вамъ кажучи, а кожуха нема чорти бѣ убивъ його батька, і купила нема. Ну та нехай стара вьязне білше мяса буде, раздобудемо якъ небудь [...]»⁵⁶.

Ні раніше, ні пізніше цієї фрази в Шевченка більше не знаходимо: вочевидь, у його мовній свідомості (й активному слововжитку) вона була актуальною тільки в той доволі короткий період. Таке буває, коли людина щось почула «на льоту», але не втривалила почуте у своїй свідомості, не впровадила у свій базовий мовний репертуар. Мабуть, підхопивши від когось із земляків приказку (за свідченням Номиса, зафіксовану у вузькому регіоні Конотопщини – Лубенщини – Роменщини⁵⁷), Шевченко використав її у своєму творі, а невдовзі й у листі.

⁵⁵ *Словник мови Шевченка в двох томах*, відп. ред. В. С. Ващенко, Київ: Наукова думка, 1964, т. II, с. 289.

⁵⁶ Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів*, під заг. ред. Сергія Єфремова, [Київ]: Державне видавництво України, 1929, т. III, с. 9.

⁵⁷ *Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших. Уклад М. Номис, упоряд., прим. і вступ. стат. М. М. Пазяка*, Київ: Либідь, 1993, с. 341.

Контекст у листі є тотожним контексту поетичному: 1) «...купила нема»; 2) «Ну та нехай стара в'язне більше м'яса буде»; 3) «...раздобудемо якъ небудь». Сенс приказки спробуємо окреслити як «нічого страшного, все гаразд» тощо: «купила нема» – «нічого страшного, все гаразд» – «роздобудемо якось». Маємо додаткову можливість переконатися у слушності такого розуміння. В українській літературі цей фразеологізм, уже в скороченому варіанті, вжито не раз, і це полегшує нам спробу дати раду з його значенням:

Оттаке ми собі було маршем правим, а скоро дадуть нам де раст, а ми в присюди, або козака як ударимо! Нехай стара в'язне. Лиш Саданюк ув одно чогось задуманий ходить, не веселий⁵⁸.

І в а н. [...] Що ж, Омельку, купиш могоричу? Г о л о с и. Годі-бо тобі теревені правити! І в а н. І-і, лихо, не дадуть і поторгуватись! Ну, нехай стара в'язне! (Перейшов)⁵⁹.

Хоч як це парадоксально, словам із листа пощастило більше, ніж фразі з поеми: їх тлумачить Сергій Єфремов у коментарях до підготованого ним Шевченкового листування:

«Ну, та нехай стара в'язне – більше м'яса буде». Це саме прислів'я Шевченко вкладає в «Гайдамаках» в уста одному з персонажів [...]. Куліш у своєму відомому критичному листі до Шевченка з р. 1846 радив «исключить т е м н у ю пословицу: нехай стара в'язне и пр..» [...]. Шевченко цієї поради не послухав і прислів'я лишилось і в дальших виданнях⁶⁰.

Тут-таки варто сказати, що Єфремов вживає пунктуацію, що адекватно відбиває зміст сказаного у фразі: «*Ну, нехай стара в'язне – більше м'яса буде*», адже це складне безсполучникове речення, друга частина якого вказує на наслідок дії у першій частині (непоганий, до речі, приклад значущості пунктуації). Заради справедливости вкажемо на те, що й у Номиса приказка теж має належний вигляд: «*Нехай стара в'язне – більше м'яса буде!*»⁶¹ Чи розумів зміст сказаного сам Єфремов? Якщо адекватна пунктуація потверджує таке припущення, то розбивка «т е м н у ю пословицу», здається, спростовує, хоча, можливо, цим дослідник хотів

⁵⁸ Повісті Осипа Федьковича, Київ, 1876, с. 60.

⁵⁹ Марко Кропивницький, *Драматичні твори*, упоряд. і прим. В. М. Івашкова, Київ: Наукова думка, 1990, с. 37.

⁶⁰ Шевченко, *Повне зібрання творів*, під заг. ред. Єфремова, т. III, с. 395.

⁶¹ *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, с. 341.

показати, що темною приказка була для Куліша, а не для нього, Єфремова. Адже слово *темна* як означення приказки виділяє Єфремов, а не Куліш. Справді, Куліш оцінного означення якимось спеціально не наголошував, але який зміст він укладав у слово *темна*, не знаємо, адже серед різних значень прикметника *темний* є як «неясний, незрозумілий», так і «невігласький, властивий неосвіченим, відсталим людям». Лаконічність самої Кулішевої репліки (серед інших) не дає нам жодного шансу з'ясувати цю обставину, див.: «Въ словахъ этого гайдамака исключить темную пословицу: не х а й с т а р а в ъ я з н е и пр.»⁶². Хіба тільки, з огляду на повсякчасну готовість Куліша до дидактичності й моралізаторства, можна припустити, що для нього ця приказка була неясною в її етимологічному значенні, значення ж фразеологічне, гадаю, тут доволі прозоре. Майже напевно про це ж свідчить і спосіб використання приказки Юрієм Федьковичем і Марком Кропивницьким; виглядає також, що в цих письменників приказка має літературне, а не живомовне походження, простіше кажучи, що джерелом для них був сам Шевченко.

Власне, про що ж ідеться? Та про буквальне, нефразеологічне значення приказки «*нехай стара в'язне – більше м'яса буде*». Спробуймо його з'ясувати. Я висловив був припущення, що слово *стара*, яке є тут субстантивом і ядерним словом фразеологічного звороту, вжито в емпатичному значенні. І як тут не згадати батька нової української літератури (і – мови!) Івана Котляревського, в «енциклопедії українського життя» якого читаємо:

Тут Зевс не втерпів, обізвався,
Юноні з гнівом так сказав:
«Чи ум од тебе одцурався?
Чи хочеш, щоб тобі я дав
По пані-старій блискавками? [...]»⁶³.

Уже здогадавшись, про що йдеться, звернімося, проте, до «Словаря української мови», де знайдемо аж два різновиди шуканого: «*паністара, паністари (sic!), ж., задниця*»⁶⁴ і «*стара-пані. Переносно: задниця*»⁶⁵. Поза всяким сумнівом, *стара* в Шевчен-

⁶² Шевченко, *Повне зібрання творів*, під заг. ред. Єфремова, т. III, с. 242.

⁶³ Іван Петрович Котляревський, *Повне зібрання творів*, підгот. текстів і коментарів Б. А. Деркача, Київ: Наукова думка, 1969, с. 230.

⁶⁴ *Словарь української мови зібрала редакція журналу «Киевская старина»*, упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко, Київ, 1909, т. III, с. 92.

⁶⁵ Там само, т. IV, с. 198.

ка – це те саме, що лексикографічне *паністара* або *стара-пані*. Тим часом несподіване значення слова *стара* змушує нас тут-таки з'ясувати значення слова *в'язнути*. Однак гасло «*в'язнути, дієсл., прив'язуватися*»⁶⁶ нас ніяк влаштувати не може, тому є потреба розглянути питання докладніше. В «Словнику української мови» знаходимо зафіксоване на третій позиції значення цього слова: «ставати в'язким, гуснути»⁶⁷, – саме його закладено у дієслово в аналізованій нами приказці. Загалом же значення слова *в'язнути* у приказці можна означити сукупністю слів «тужавіти», «липнути», «змикатися, «склеюватися», «стягуватися» тощо. В основі семантики цілої приказки лежить переконання, що зазначена обставина буде причиною того, наслідком чого стане збільшення м'яса. Тут знову може постати питання, про яке власне м'ясо йдеться, але, здається, чи не найліпше дає відповідь ще одна українська народна приказка: «*Голова – кість, а зад, вибачте, м'ясо: в голову цілюють, а в зад б'ють*»⁶⁸. Зрештою, це не аж так принципово: збільшення м'яса – це збільшення вгодованості взагалі; важливо, що мова йде про м'ясо на людині, про ситість, гладкість, тучність.

⁶⁶ Там само, т. I, с. 261.

⁶⁷ *Словник української мови: [В 11 т.]*, Київ: Наукова думка, 1970, т. 1, с. 789.

⁶⁸ *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, с. 98.